

ΕΠΑΝΑΚΑΤΑΛΗΨΗ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΤΡΟΠΟΠΙΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΥΜ ΙΙΙ ΠΕΤΡΑ

Αδριανός Ψύχας

Δρ Προϊστορικής Αρχαιολογίας

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

2 cm

01

02

ΕΙΣΑΓΩΓΗ¹

Η ΚΡΗΤΗ ΓΝΩΡΙΣΕ ΜΙΑ ΣΕΙΡΑ ΑΠΟ ΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΕΣΟΝ ΤΗΣ 2ης χιλιετίας π.Χ., που διαμόρφωσαν σταδιακά νέα κοινωνικά, πολιτισμικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Οι αλλαγές αυτές συνδέονται κυρίως με την καταστροφή των ανακτόρων κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο και οδήγησαν στη σταδιακή παύση των λειτουργιών και των δραστηριοτήτων τους. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί το ανάκτορο της Κνωσού, του οποίου η καταστροφή και η αρχιτεκτονική υποβάθμιση επηρέασε άρδην όλη την Κρήτη και δη την ανατολική πλευρά του νησιού². Σε αυτή την πλευρά, η οποία έδινε διαχρονικά μια αίσθηση απομόνωσης, και ιδιαίτερα στις βορειοανατολικές ακτές της, εντοπίζονται μια σειρά από παράκτιες θέσεις, όπως π.χ. ο Πετράς, που εξελίχθηκαν σε κομβικούς σταθμούς κατά την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο³.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΛΟΦΟΥ Ι ΚΑΙ ΙΙ

Τα αρχιτεκτονικά σύνολα στον Πετρά εκτείνονται επί της κορυφής δύο λόφων (Λόφοι Ι–ΙΙ), ενώ παρατηρείται ότι είχε γίνει προσπάθεια να εξομαλυνθούν οι πρόποδες του Λόφου Ι με την κατασκευή διπλού τείχους και την πιθανή ύπαρξη λιμανιού (εικ. 2, 6)⁴. Τα κατεστραμμένα νεοανακτορικά κτίσματα και τα Ταφικά Κτήρια στους δύο λόφους παρείχαν άφθονο πολεοδομικό υλικό για τις μετα-ανακτορικές κατασκευές. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και εκ των υστέρων, αφού παρατηρείται ότι ΥΜ ΙΙΙ τοίχοι είχαν θεμελιωθεί απευθείας επάνω σε ή σε άμεση γειτνίαση με πρωιμότερους. Ως *terminus ante quem* για την επανακατάληψη ορίζονται τα τέλη του 14ου/αρχές 13ου αιώνα π.Χ. (ΥΜ ΙΙΙΑ2/Β) με τους δύο λόφους να ακολουθούν παράλληλη χρονολογική πορεία.

Ειδικότερα, ο Λόφος Ι (εικ. 2) έχει αποδώσει λίγους και αποσπασματικά σωζόμενους τοίχους επάνω από τα ερείπια του ανακτόρου και χαμηλότερα, στους βόρειους πρόποδες του⁵. Στο βορειοανατολικό τμήμα του αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα δύο νεοανακτορικών κτηρίων (Κτήρια Ι.1 και Ι.2), επάνω από τα οποία εντοπίστηκαν μετα-ανακτορικοί τοίχοι που διαμορφώνουν μικρά δωμάτια. Στο μέσον και κοντά στο υψηλότερο σημείο του ίδιου λόφου, επάνω από τα ερείπια του ΜΜ ΙΙΑ–ΥΜ ΙΒ ανακτόρου, αναγνωρίστηκαν άλλες δύο ΥΜ ΙΙΙ οικίες («Ανατολική» και «Δυτική»). Παρά την ελλιπή αρχιτεκτονική τους εικόνα φέρουν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα δόμησης της περιόδου. Είναι κατασκευασμένες από μικρούς αργούς λίθους και από μεγαλύτερους επεξεργασμένους κυβόλιθους στις συμβολές των τοίχων, ενώ οι δύο όψεις τους είναι επιμελημένες. Διαθέτουν δάπεδα από πατημένη γη ενισχυμένα κατά τόπους από βότσαλα. Οι ενδείξεις υποδηλώνουν πως η έκταση κάθε οικίας κάλυπτε τουλάχιστον 12 τ.μ.⁶.

Σε κοντινή απόσταση προς τα ανατολικά, στον Λόφο ΙΙ (εικ. 6), η μετα-ανακτορική διευθέτηση διαμόρφωσε νέα αρχιτεκτονικά δεδομένα με έμφαση στην είσοδο στο πλάτωμα και τους χώρους συγκέντρωσης⁷. Έχουν αναγνωριστεί πέντε κτήρια, αύλειοι χώροι, μία τετράγωνη πλατφόρμα, δύο αβαθείς

λάκκοι και αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι τόσο εντός όσο και εκτός των ορίων της ΠΜ Ι–ΜΜ ΙΙΒ νεκρόπολης⁸. Στο νοτιοδυτικό άκρο εντοπίζεται το Κτήριο 18, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως η κύρια είσοδος και όριζε με τη σειρά του δύο διακριτές αρχιτεκτονικές ενότητες και χρήσεις του πλατώματος, τη μία στα δυτικά και βόρεια, και την άλλη στα ανατολικά και νότια. Στα βόρεια του κτηρίου, επάνω από τον χώρο της νεκρόπολης, εντοπίζεται μια σειρά από αρχιτεκτονικά σύνολα με κοινοτικό χαρακτήρα. Το Ορθογώνιο Κτήριο έχει ορθογώνιο σχήμα, επίμυκτες και ενιαίο, με συνολική έκταση 33 τ.μ. Οι τέσσερις τοίχοι του σώζονται σε χαμηλό ύψος από το δάπεδο και η είσοδος διαμορφώνεται ως απλό άνοιγμα στη νοτιοανατολική γωνία. Το κτήριο χαρακτηρίζεται από την κατά τόπους ενίσχυση των τοίχων με επεξεργασμένους κυβόλιθους και από την ύπαρξη βάσης κίονα. Το δάπεδό του αποτελείται, κυρίως, από πατημένη γη και ενισχύεται από πλακοειδείς λίθους στη βορειοδυτική γωνία, ενώ στη νοτιοανατολική αποκαλύφθηκε χθαμαλή κτιστή κατασκευή. Το κτήριο ήταν στεγασμένο, όπως υποδεικνύεται από την ύπαρξη βάσης κίονα και τους παρολιθικούς κυβόλιθους στο εσωτερικό, οι οποίοι θα αποτελούσαν τμήματα της κάθετης δοκού (εικ. 3). Η έκκεντρα τοποθετημένη βάση συνδέεται πιθανότατα με την κατασκευή του ανατολικού τοίχου και τη νέα αρχιτεκτονική μορφή του κτηρίου με την είσοδο στα νοτιοανατολικά κατά την τελευταία χρήση του στην ύστερη ΥΜ ΙΙΙΒ/πρώιμη ΙΙΙΓ (εικ. 7)⁹. Αν και δεν ανασύρθηκε κάποιο ολόκληρο αγγείο που θα υποδείκνυε με μεγαλύτερη σαφήνεια τη χρήση, παρά μόνο όστρακα αγγείων —εστίασης και πόσης—, η βάση του κίονα και το παρακείμενο σε αυτήν όστρακο κρατήρα —ως προσφορά θεμελίωσης (εικ. 4)— από τη μία πλευρά, και ο προσανατολισμός του, το σχήμα και το μέγεθός του, η θέση του (επί Ταφικού Κτηρίου και στο άκρο του πλατώματος) από την άλλη, υποδεικνύουν τη σημαντική κοινοτική λειτουργία του, πιθανότατα, ως *ανδρείου*¹⁰. Τα διάσπαρτα υπολείμματα τοίχων που αναγνωρίζονται στα ανατολικά του κτηρίου θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί ως χαμηλά θρανία αύλειου χώρου για υπαίθριες συγκεντρώσεις. Ακόμα, σε εγγύτητα με το Ορθογώνιο Κτήριο αναγνωρίστηκαν δύο αβαθείς λάκκοι με όστρακα αγγείων εστίασης και πόσης και μία τετράγωνη πλατφόρμα —μοναδική για το σχήμα της στην ανατολική Κρήτη—, που θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί ως σημείο συνάθροισης, από όπου οι παρευρισκόμενοι αποκτούσαν την πλήρη εποπτεία της μετα-ανακτορικής εγκατάστασης¹¹. Στο βορειοδυτικό όριο βρίσκεται το Κτήριο Δ (Δωμάτιο των Πίθων), το οποίο είχε λειτουργία μαγειρείου, όπως αποδεικνύεται από την υπαίθρια και θεμελιωμένη στον βράχο μαγειρική εστία (εικ. 8) και από τα αποθηκευτικά και τα μαγειρικά σκεύη που βρέθηκαν *in situ*¹². Πρόκειται για ένα τετράγωνο κτήριο, το κεντρικό και βόρειο τμήμα του οποίου ήταν ανοικτό και προσβάσιμο, ενώ μόνο το νότιο και το νοτιοανατολικό οριζόταν από τοίχους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το κτήριο θεμελιώθηκε στο ίδιο βάθος και σε εγγύτητα με το ΜΜ ΙΙΑ ΤΚ 7, επιβεβαιώνοντας πως τα ερείπια των τάφων ήταν εν μέρει ορατά κατά

01

Κυλινδρικό αλάβαστρο (ΥΜ ΙΙΙΑ2/Β).

02

Αεροφωτογραφία του Λόφου Ι, από νότια.

την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο. Στα νοτιοανατολικά του πλατώματος εντοπίζεται το Κτήριο 6, το οποίο αποτελείται από δύο χώρους και έχει συνολικό εμβαδόν 40 τ.μ. Διαθέτει βάση κίονα από τοπικό, πιθανότατα, λίθο, που θα στήριζε την κάθετη δοκό. Εσωτερικά, στις γωνίες των τοίχων, ήταν κατασκευασμένες πέντε χθαμαλές λίθινες κατασκευές, προορισμένες για αποθήκευση και παρασκευή φαγητού. Χαρακτηρίζεται από απλή τοιχοδομία που προσαρμόστηκε στο επικλινές έδαφος, είχε, πιθανότατα, χαρακτήρα μόνιμης εγκατάστασης, ενώ αποτελεί το μόνο κτήριο στο οποίο δεν χρησιμοποιήθηκαν επεξεργασμένοι κυβόλιθοι. Υπολείμματα τοίχων έχουν βρεθεί και στο υψηλότερο μέρος του λόφου, την Κεφάλα Πετρά, αμέσως νοτιότερα, και αποτελούσαν, πιθανότατα, τμήματα οικιών του ίδιου μετα-ανακτορικού συγκροτήματος¹³.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως τα κοινοτικά ΥΜ ΙΙΙ κτήρια θεμελιώθηκαν επί της υπάρχουσας νεκρόπολης διαταράσσοντας κατά τόπους τα Ταφικά Κτήρια¹⁴, ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις δεν αλλοίωσαν την αρχιτεκτονική των τάφων¹⁵. Αυτό, ίσως, υποδεικνύει μια πιθανή πτυχή των νέων ενοίκων του Πετρά: την έμμεση σύνδεση με τους «προγόνους» και την προσπάθεια οικειοποίησης του χώρου μέσα από αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις. Αντίθετα, τα οικιστικού χαρακτήρα κτήρια ήταν τοποθετημένα επάνω από τα ερείπια του ανακτόρου στον Λόφο Ι, αλλά και στο υψηλότερο σημείο του Λόφου ΙΙ, δηλαδή σε περιοχές όπου δεν εντοπίζονται τάφοι. Η θεμελίωση όλων των κατασκευών τοποθετείται στην ΥΜ ΙΙΙΑ2/Β περίοδο, αλλά η χρήση ορισμένων συνεχίστηκε έως την πρώιμη ΙΙΙΓ, όπως υποδεικνύεται από τη μετασκευή των τοίχων, την τοποθέτηση μικρότερων λίθων ως υποστρώματος και τα αγγεία πόσης, κατά κύριο λόγο. Τα κτήρια στον Πετρά διαθέτουν όλα τα διακριτά χαρακτηριστικά της περιόδου που απαντούν σε όμορες και μη θέσεις της μετα-ανακτορικής Κρήτης (π.χ. Αγία Τριάδα Φαιστού, Γουρνιά, Ζάκρος, Κνωσός, Κομμός, Μόχλος, Παλαιόκαστρο) και αναγνωρίζονται ως μυκηναϊκά: χαλαρή πολεοδομική οργάνωση, ύπαρξη ελεύθερων χώρων περιμετρικά του κάθε κτηρίου, ανομοιομορφες κατόψεις, διαφορετικοί προσανατολισμοί, μονόχωρα, δίχωρα ή τριχωρα δωμάτια σε διάταξη κατά παράθεση, ορθές γωνίες, επαναχρησιμοποίηση λαξευμένων λίθων από νεοανακτορικά κτήρια, λίθινες βάσεις για την τοποθέτηση κάθετων δοκών και την υποστήριξη της στέγης, διαμόρφωση εισόδων ως απλών ανοιγμάτων μεταξύ τοίχων, χρήση πλίνθων για την ανωδομή, λίθινες χθαμαλές

03
Κυβόλιθοι στο εσωτερικό του Ορθογωνίου Κτηρίου, από βορειοανατολικά.

04
Σχεδιαστική αποκατάσταση οστράκου από σφαιρικό κρατήρα (ΥΜ ΙΙΙΑ2/Β).

05
Αεροφωτογραφία Κτηρίου 6, Λόφος ΙΙ, από νότια.

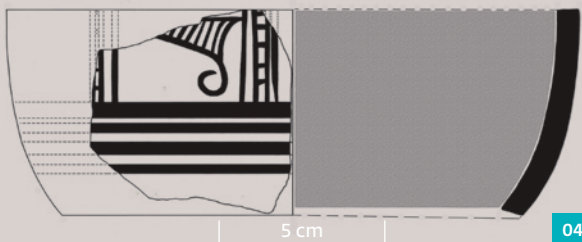
06
Αποψη της νεκρόπολης (Λόφος ΙΙ) με σημειωμένα τα ΥΜ ΙΙΙΑ-Γ κατάλοιπα.

07
Βάση λίθινου κίονα, από νοτιοδυτικά.

08
Εστία με μαγειρικό σκεύος in situ, από βόρεια.

09
ΥΜ ΙΙΙΑ κτήριο, Λόφος Ι, από βορειοδυτικά.

10

Μόνωτο κύπελλο (ΥΜ ΙΙΙΑ2/Β),
Λόφος ΙΙ.

11

Σχεδιαστική αποκατάσταση μόνωτου
κυπέλλου με πόδι (ΥΜ ΙΙΙΑ2/Β),
Λόφος ΙΙ.

12

Δίωτο κύπελλο (ΥΜ ΙΙΙΑ/Β), Λόφος ΙΙ.

13

Πίθος (ΥΜ ΙΙΙΑ2/Β), Λόφος ΙΙ.

14

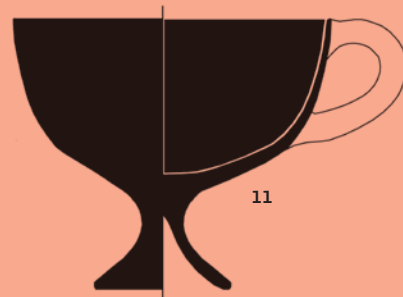
Σχεδιαστική αποκατάσταση
κωνικού-απίοσημου ψευδόστομου
αμφορίσκου (ΥΜ ΙΙΙΑ2/Β), Λόφος Ι.

15

Κρατήρας (ΥΜ ΙΙΙΑ2/Β), Λόφος Ι.

2 cm

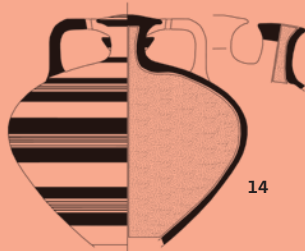
10 cm

5 cm

5 cm

10 cm

15

κατασκευές στο εσωτερικό των κτηρίων και ενίσχυση των δαπέδων από βότσαλα, πλακοειδείς λίθους, πατημένη γη και πηλοκονία¹⁶.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΝΔΕΣΗ ΜΕ ΟΜΟΡΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Η ΥΜ ΙΙΙ αποτελεί περίοδο τοπικισμού στην κεραμική, με τα κυριότερα εργαστήρια να εντοπίζονται κατά μήκος των βόρειων ακτών του νησιού (Παλαίκαστρο, Μόχλος, Μυρσίνη, Κριτσά, Επισκοπή), ενώ ο Πετράς έχει συνδεθεί με την παραγωγή λαρνάκων και την ύπαρξη τοπικού εργαστηρίου¹⁷. Στην περίπτωση του Πετρά αναγνωρίζονται αγγεία όλων των σχημάτων και χρήσεων (βραχείας και μακράς αποθήκευσης, προσωρινής αποθήκευσης, μεταφοράς και σερβιρίσματος, προετοιμασίας, κατανάλωσης, ειδικής χρήσης, λάρνακες), αλλά και πηλών — τοπικών και εισηγμένων — σε όλα τα κτήρια και τους αύλειους χώρους (εικ. 1, 4, 10–15). Το κεραμικό υλικό του Πετρά εντάσσεται στις τυπολογικές εξελίξεις της μετανακτορικής Κρήτης και με σημαντικές ζώνες παραγωγής, όπως με την ανατολικότερη ακτή, τον κόλπο του Μιραμπέλου και την κεντρική Κρήτη. Στα αναγνωρισθέντα αγγεία και

όστρακα από τον Πετρά κυριαρχούν η απλότητα, η αφαίρεση και η σχηματοποίηση σε παράλληλες χαλαρές παρατάξεις. Τα δείγματα φέρουν τόσο πλαστικές (εμπίστες και εξέργες) όσο και γραπτές διακοσμήσεις (ολόβαφα τμήματα στην εξωτερική ή/και στην εσωτερική επιφάνεια, ταινίες, οριζόντιες ή κυματοειδείς, και, σπανιότερα, καταλοιβάδες και διακοσμητικά μοτίβα) (εικ. 14)¹⁸.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παράλληλη δραστηριότητα και χρήση των δύο λόφων εντάσσει τη θέση στο ευρύτερο πλαίσιο εμφάνισης οικισμών και νεκροταφείων στην κοιλάδα της Σπείας και της ανατολικής Κρήτης ευρύτερα, κατά τη μετάβαση από τον 14ο προς τον 13ο αιώνα π.Χ. Η διασπορά των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, των τάφων και των κινήτων ευρημάτων υποδεικνύει την ύπαρξη περισσότερων οικισμών, τόσο κοντά στην αρχαία ακτογραμμή όσο και στα ψηλότερα υψίπεδα της ενδοχώρας. Η σύνδεση του κόλπου της Σπείας με την κεντρική Κρήτη, τουλάχιστον κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ, γίνεται κατανοητή και μέσα από τη μελέτη των τάφων και των ταφικών εθίμων. Η εύρεση θολωτού τάφου στα Αχλάδια Σπείας υποδεικνύει έμμεσες σχέσεις με

την άρχουσα τάξη της κεντρικής Κρήτης, αφού συμφωνεί ως προς την κατασκευή, τη χρονολόγηση και τα ευρήματα με τους αντίστοιχους θολωτούς που ανασκάφηκαν στην Κνωσό και τις Αρχάνες¹⁹. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να δικαιολογηθεί ίσως από την πιθανή εγκατάσταση νέων ομάδων κατά την ΥΜ ΙΙΑ2/Β στον κόλπο της Σητείας, όπως παρατηρείται, αντίστοιχα, κατά τις ΥΜ ΙΙ–ΙΙΙ περιόδους στην ίδια την κεντρική Κρήτη²⁰. Ο Πετράς ως αναδυόμενος γεωπολιτικός σύνδεσμος μεταξύ ακραίας ανατολικής και κεντρικής Κρήτης συμμετείχε ενεργά στο εμπορικό δίκτυο και διεκδικούσε ρόλο

στο πολιτικό–οικονομικό γίγνεσθαι της περιοχής ως σημείο εισόδου–εξόδου από και προς την ενδοχώρα. Ωστόσο, η μετα-ανακτορική εγκατάσταση στον Πετρά είχε βραχύβια διάρκεια. Εγκαταλείφθηκε κατά την ύστερη ΥΜ ΙΙΒ/πρώιμη ΙΙΙΓ, ίσως λόγω της κλιματικής μεταβλητότητας και στον απόηχο φυσικού φαινομένου (π.χ. εκτεταμένη ξηρασία, λιψυδρία) και των επιπτώσεών του (καταστροφή του οικοσυστήματος, σιτοδεία, λιμός κ.ά.), αφού τα ευρήματα βρέθηκαν *in situ* και δεν αναγνωρίστηκαν καταστροφές στα κτήρια, που θα δικαιολογούσαν πιθανό πολεμικό επεισόδιο.

Σημειώσεις

- Είμαι ευγνώμων στη διευθύντρια των ανασκαφών Πετρά και επίτιμη διευθύντρια στο ΥΠΠΟ, Δρα Μ. Τσιποπούλου, για την ευγενική παραχώρηση της άδειας μελέτης και δημοσίευσης και τις συμβουλές της για τη μελέτη του μετα-ανακτορικού υλικού. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τον ομότιμο καθηγητή D.W. Rupp, για τις εποικοδομητικές συζητήσεις σχετικά με αρχιτεκτονικά ζητήματα του ΥΜ ΙΙΙ Πετρά.
- McEnroe 2010, σ. 117–145.
- Άλλωστε, η περιγραφή
- «The Wild Country East of Dikte» (Bennet 1987) είναι αντιπροσωπευτική για την ανατολική Κρήτη, τόσο για τον κάθετο διαμελισμό της, που τη διαχωρίζει από το υπόλοιπο νησί, όσο και για την πυκνότητα των μετα-ανακτορικών οικισμών και την απουσία των τοπωνυμίων της από τις πινακίδες Γραμμικής Β στο αρχείο της Κνωσού. Βλ. επίσης, Tsiropoulou 1995· Langohr 2017.
- Tsiropoulou 2012, σ. 56.
- Tsiropoulou 2012, σ. 48, εικ. 3.
- Tsiropoulou 1997 και 2012, σ. 47–53.
- Tsiropoulou 2012, σ. 57, εικ. 10· Rupp 2017· Ψύχας 2022.
- Rupp 2017, σ. 247, εικ. 3.
- Η λίθινη δοκός (ύψους τουλάχιστον 1,80 μ.) θα μετέδιδε, πιθανότατα, στους εισερχομένους στο κτήριο μια αίσθηση οικειοποίησης και σύνδεσης με τον περιβάλλοντα χώρο, αφού οι κυβόλιθοι είχαν μεταφερθεί και επαναχρησιμοποιηθεί από τα ερείπια του Λόφου Ι.
- Rupp 2017, σ. 263· Rupp / Tsiropoulou 2022.
- Rupp 2017, σ. 256, εικ. 16.
- Rupp 2017, σ. 259, εικ. 21.
- Tsiropoulou 2012, σ. 57–58, εικ. 11.
- Rupp 2017, σ. 252, εικ. 10.
- Rupp 2017, σ. 260.
- Hayden 1987, σ. 206–208· MacGillivray 1997, σ. 277–279.
- Kanta 1980, σ. 288–293.
- Tsiropoulou 1997· Ψύχας 2022, σ. 355–479.
- Tsiropoulou / Vagnetti 1995.
- Macdonald 1997.

Βιβλιογραφία

- Bennet 1987: Bennet J., «The Wild Country East of Dikte: The Problem of East Crete in the LM III Period», στο J.T. Killen / J.L. Melena / J.–P. Olivier (επιμ.), *Studies in Mycenaean and Classical Greek presented to John Chadwick* (Minos, 20–22), University of Salamanca, 1987, σ. 77–88.
- Hayden 1987: Hayden B., «Crete in Transition: LM IIIA–B Architecture. A Preliminary Study», *SMEA* 26 (1987), σ. 199–234.
- Kanta 1980: Kanta A., *The Late Minoan III Period in Crete* (SIMA, 58), Göteborg 1980.
- Langohr 2017: Langohr C., «The Late Minoan IIIB Phase on Crete. The State of Play and Future Perspectives», στο C. Langohr (επιμ.), *AEGIS 12 – How Long is a Century? Late Minoan IIIB Pottery. Relative Chronology and Regional Differences*, UCL Presses Universitaires de Louvain, Louvain-la-Neuve 2017, σ. 11–36.
- Macdonald 1997: Macdonald C.F., «The Prelude to Mycenaean Crete», στο J. Driessen / A. Farnoux (επιμ.), *La Crète mycénienne. Actes de la Table ronde internationale organisée par l'École française d'Athènes*, 26–28 May 1991 (BCH Supplement, 30), École française d'Athènes, 1997, σ. 267–273.
- MacGillivray 1997: MacGillivray J.A., «The Re-Occupation of Eastern Crete in the Late Minoan II–III A1/A2 Periods», στο E. Hallager / B.P. Hallager (επιμ.), *Late Minoan III Pottery. Chronology and Terminology. Acts of a Meeting held at the Danish Institute at Athens, August 12–14, 1994, Athens* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 1), 1997, σ. 275–280.
- McEnroe 2010: McEnroe J.C., *Architecture of Minoan Crete*, University of Texas Press, Texas 2010.
- Rupp 2017: Rupp D.W., «Male bonding and remembering the ancestors? The Late Minoan III reoccupation and use of the Kephala–Petras Cemetery Area», στο M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia: The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14–15 February 2015* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 21), 2017, σ. 245–268.
- Rupp / Tsiropoulou 2022: Rupp D.W. / Tsiropoulou M., «Reinventing persistent memory landscapes: The Late Minoan III Interventions in the Pre- and Proto-palatial cemetery at Petras, Kephala (Siteia, Crete)», στο S.W. Manning (επιμ.), *Critical Approaches to Cypriot and wider Mediterranean Archaeology*, Sheffield and Bristol 2022, σ. 177–196.
- Tsiropoulou 1995: Tsiropoulou M., «LM III Siteia. Patterns of Settlement and Land Use», στο M. Tsiropoulou / L. Vagnetti (επιμ.), *Achladia: Scavi e ricerche della Missione Greco-Italiana in Creta Orientale (1991–1993)* (Incunabula Graeca, 97), Roma 1995, σ. 177–192.
- Tsiropoulou 1997: Tsiropoulou M., «Late Minoan III reoccupation in the area of the palatial building at Petras, Siteia», στο E. Hallager / B.P. Hallager (επιμ.), *Late Minoan III Pottery. Chronology and Terminology. Acts of a Meeting held at the Danish Institute at Athens, August 12–14, 1994, Athens* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 1), 1997, σ. 209–257.
- Tsiropoulou 2012: Tsiropoulou M., «Introduction: 25 years of excavations and studies at Petras», στο M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia: 25 years of excavations and studies. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9–10 October 2010* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 16), Athens 2012, σ. 45–68.
- Tsiropoulou / Vagnetti 1995: Tsiropoulou M. / Vagnetti L., «Exploration at Achladia and its Relation to Research on Minoan Occupation in the Area of the Siteia Bay», στο M. Tsiropoulou / L. Vagnetti (επιμ.), *Achladia: Scavi e ricerche della Missione Greco-Italiana in Creta Orientale (1991–1993)* (Incunabula Graeca, 97), Roma 1995, σ. 11–14.
- Ψύχας 2022: Ψύχας Α., *Η ΥΜ ΙΙΙ κατοίκηση στη βορειοανατολική Κρήτη κατά τη Μεταανακτορική περίοδο: οι ενδείξεις από τους Λόφους Ι και ΙΙ του Πετρά Σητείας*, διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2022.